

Potrebe

Ivan Illich

1990.

Sadržaj

Uvod	3
Ni nužnosti, ni želje	4
„Potrebe“ u diskursu razvoja	6
Pod maskom saosećanja	10
Od potreba do zahteva	12
Bibliografska napomena	13

„Osnovne potrebe“ su možda najpodmuklije zaveštanje razvoja.

Uvod

Bez obzira gde putujete prizor je isti. Svet je pretrpan vodotornjevima i mestima za parkiranje, agrobiznisom i ogromnim gradovima. Ali sada, pošto je razvoj završen, ispostavilo se da je Zemlja bila pogrešno mesto za takvu građevinu – projekat rasta se ubrzano pretvara u ruševine, starudiju, sa kojom moramo naučiti da živimo. Još pre dvadeset godina je uočeno da su posledice obožavanja rasta „protivne namerama“. Magazin *Time* ih danas objavljuje u apokaliptičnim pričama za naslovnu stranu. Niko ne zna kako živeti sa ovim novim, zastrašujućim jahačima apokalipse, kojih ima znatno više nego četiri – promenljiva klima, genetska iscrpljenost, zagađenje, slom različitih imuniteta, podizanje nivoa mora i milioni izbeglih. Čak i kada se pokrenu ta pitanja, nađemo se u nemogućoj nedoumici da li da pribegnemo panici ili cinizmu. Ali mnogo gori od opstajanja sa ovim promenama životne sredine je užas življenja sa potrebama na koje smo navikli, koje je ustanovilo razdoblje četvordecenijskog razvoja. Potrebe koje je ples na kiši razvoja potpalio nisu samo opravdanja za pustošenje i trovanje zemlje; delovale su one i na dubljem nivou. One su preobrazile ljudsku prirodu. Preoblikovale su um i razum *homo sapiensa* u um i razum *homo miserabilisa*. „Osnovne potrebe“ su možda najpodmuklije zaveštanje razvoja.

Preobražaj je trajao nekoliko vekova. Izvorište pouzdanosti tokom tog vremena bila je promena, neki je nazivaju progres, neki razvoj, a neki rast. Tokom ovog sekularnog procesa, ljudi su tvrdili da su otkrili „resurse“ u kulturi i prirodi – što je bilo njihovo zajedničko dobro – i pretvorili ih u ekonomske vrednosti. Istoričar oskudice pripoveda priču. Kao penušavi krem koji se iznenada pretvara u puter, *homo miserabilis* se iznenada pojavio, gotovo preko noći, iz mutacije *homo economicusa*, glavnog junaka oskudice. Posleratna generacija bila je svedok ove promene u ljudskoj prirodi od običnog čoveka do čoveka *potreba*. Polovina svih pojedinaca rođenih na zemlji kao *homo* pripadaju toj vrsti.

Arheološka procena je da ukupan broj odraslih pojedinaca *homo sapiensa* koji su ikada živeli, ne prelazi pet milijardi. Oni su živeli od vremena scena lova iz mlađeg kamenog doba u pećini Lasko do godine kada je Pikaso šokirao svet užasom Gernike. To su desetine hiljada generacija koje su živele hiljadama različitih životnih stilova i govorili nebrojeno mnogo različitih jezika. To su bili snežni ljudi i stočari, Romani i Mongoli, mornari i nomadi. Svaki način života određivao je uslov da se bude čovečan na različit način: pored motike, vretena, drveta, bronzne ili gvozdene oruđa. Ali u svakom slučaju, biti čovek značilo je zajedničko pokoravanje vladavini nužnosti na određenom mestu, u određenom vremenu. Svaka kultura je ovu vladavinu nužnosti prevela u drugačiji idiom. A svako shvatanje nužnosti izraženo je na drugačiji način – bilo da se odnosilo na sahranjivanje mrtvih ili isterivanje strahova. Ova ogromna raznolikost kultura svedočanstvo je plastičnosti želje i čežnje koja je imala drugačiji ukus u svakom pojedincu i svakom društvu. Mašta je navela Tongance da u kanuima pređu hiljade milja okeana. Ona je navela Tolteke iz Meksika da sagrađe hramove u Viskonsinu, muslimane iz Spoljne Mongolije da posete Čabu i Škote da posete Svetu zemlju. Ali, uprkos svim oblicima bola i strahopoštovanja, strahovlade i oduševljenja, zbog nepoznatog što dolazi posle smrti ništa ne ukazuje na to da je praotacka polovina čovečanstva iskusila bilo šta što liči na ono što mi uzimamo zdravo za gotovo usled određenosti potreba.

Drugi i veći deo čovečanstva rođen je u epohi koje se i ja sećam, posle Gernike, 1936. Danas je većina zrelih ljudi zavisna od električne energije, sintetičke odeće, nezdrave hrane i putovanja. Oni zaista duže žive; ali ukoliko verujemo osteopalentolozima koji čeprkaju po grobljima da bi proučavali kosti, kod drugog dela čovečanstva proporcionalno veći deo ljudi su pothranjeni i imaju smanjene fizičke mogućnosti. A većina od sada živih pet milijardi bez dvoumljenja prihvata svoje ljudsko stanje kao stanje zavisnosti od roba i usluga, zavisnosti koju nazivaju potreba. U samo jednoj generaciji, čovek potreba – *homo miserabilis* – postao je pravilo.

Istorijski pokret Zapada, pod zastavom evolucije/ progresu/ rasta/ razvoja, otkrio je, a zatim i propisao *potrebe*. U ovom procesu, možemo posmatrati prelaz od čoveka, neveštog trudbenika, ka čoveku, zavisniku o potrebama. Podelio sam ovaj esej u dva dela. U prvom sam sakupio neka zapažanja o fenomenologiji potreba, a u drugom ulazim u trag istoriji *homo miserabilis* u svetlosti termina „potrebe“ u kontekstu zvaničnog diskursa razvoja koji počinje od predsednika Harija Trumana.

Ni nužnosti, ni želje

Teško je uverljivo govoriti o istoričnosti potreba. Postojanje odredivih i izmerivih ljudskih potreba postalo je toliko prirodno da smo spremni da određenim bakterijama pripisujemo potrebu za kiseonikom, dok istovremeno za Alberta Velikog, koji je govorio o želji velikog kamena da pada dok ne dostigne centar zemljine kugle, čuvamo snishodljiv osmeh.

Ljudsko stanje je počelo da se definiše prema zajedničkim potrebama članova zajednice. Za novu generaciju, potrebe koje su zajedničke muškarcima i ženama, žutim i belim – pre nego zajedničko dostojanstvo ili zajedničko iskupljenje u Hristu ili nekom drugom Bogu – znak su i ispoljavanje zajedničke čovečnosti. Potrebe se sa bezobzirnom blagonaklonošću pripisuju drugima. Novi moral, zasnovan na pripisivanju osnovnih potreba daleko je uspešnije pridobijao opšte poverenje nego njegov istorijski prethodnik, pripisivanje univerzalne potrebe za večnim spasenjem. Zahvaljujući tome potrebe su postale svetska osnova opštih društvenih izvesnosti, koje potiskuju nasleđene kulturne i religijske pretpostavke o ljudskom ograničenju u oblast takozvanih ličnih vrednosti koje, u najboljem slučaju, zaslužuju određeno poštovanje. Širenje potreba koji je moderan razvoj stvorio neće biti okončano sa krajem diskursa razvoja.

Lakše je otarasiti se nedovoljno klimatizovanih višespratnica San Huana u Portoriku nego ugasiti žudnju za veštačkom klimom. Od kada je ta žudnja postala potreba, postizanje konfora na ostrvu izloženom trgovačkim vetrovima postalo je veoma otežano. Pravo na punu zaposlenost dugo će se posmatrati kao neostvariva težnja, pre nego što će potreba žena za zaposlenjem sa punim radnim vremenom biti dekonstruisana. Dvadeset godina posle javnog priznanja da su medicinske usluge od marginalnog značaja za zdravlje nacije, troškovi nezdrave profesionalne medicine nastavljaju da premašuju troškove zdravog načina života. Mnogo je lakše postići konsenzus u UN da je epoha razvoja okončana, da je vreme da se težnje za mirom i pravdom vežu za organizovano zadovoljavanje potreba, nego što će se naići na opšte prihvatanje ideje da su potrebe društvena navika nastala u 20. veku i navika koju je potrebno napustiti u sledećem.

Za ljude oblikovane moralnom klimom koja je vladala prethodnih pedeset godina, pitanja o pojmovnom statusu potreba zvuče uvredljivo za gladne, razorno za naš zajednički temelj morala, a isto tako i besmisleno. Te je ljude potrebno podsetiti da je društvena rekonstrukcija *homo*

sapiensa (mudrog ili čoveka od ukusa) u *čoveka potreba* preinačila status nužnosti. Nekada deo ljudskog stanja, nužnost se pretvorila u neprijatelja ili zlo.

Decenije razvoja mogu se shvatiti kao epoha tokom koje se, uz ogromne troškove, širom sveta odvijala svečanost obeležavanja kraja nužnosti. Škole, bolnice, aerodromi, kaznene ustanove i instituti za mentalno zdravlje, kao i mediji, mogu se posmatrati kao mreža hramova posvećenih dekonstrukciji nužnosti i obnavljanju želja za potrebama. Tokom industrijskog doba, za većinu ljudi koji su živeli u tadašnjim kulturama, život je još uvek bio zasnovan na priznavanju granica koje se jednostavno ne mogu prekoračiti. Život je bio ograničen unutar stvarnosti nepromenljivih nužnosti. Tlo je rađalo samo poznate useve; za putovanje do tržišta bilo je potrebno tri dana; sin je mogao po ocu zaključiti kakva ga sudbina očekuje. Zbog „potrebe“ koja je značila nužnost „potreba kakve moraju biti“. Takve potrebe, koje znače nužnost, morale su se trpeti.

Svaka kultura je bila društveni *gestalt* koji pretpostavlja prihvatanje potreba na jednom mestu, u jednoj određenoj generaciji. Svaka je bila istorijski izraz jedinstvenog slavljenja života u okviru veštine patnje koja je učinila mogućim da se slave nužnosti. Ono što je posredovalo između želje i patnje razlikovalo se od kulture do kulture. To su mogle biti dobre ili loše zvezde – ili lična karma; veštičarenje i zli duhovi – ili providenje. U moralnoj ekonomiji opstanka, postojanje želja uzimalo se zdravo za gotovo, baš kao i uverenje da se one ne mogu umiriti.

Međutim, kada su se u modernom diskursu razvoja pojavile potrebe, one nisu bile ni nužnosti niti želje. Razvoj je reč koja znači obećanje – zajamčenu mogućnost da se prekrši pravilo nužnosti uz pomoć novih moći nauke, tehnologije i politike. Pod uticajem ovog obećanja, došlo je takođe i do promene statusa želja. Nada za dostizanjem dobra, zamenjena je očekivanjima da će potrebe biti određene i zadovoljene. Naglašavamo da očekivanja upućuju na „još nije“ drugačije od nadanja. Nada izvire iz nužnosti koja hrani želju. Nada je usmerena prema nepredvidljivom, neočekivanom, iznenađujućem. Očekivanja izvire iz potreba koje pothranjuje obećanje razvoja. Ona su usmerena prema pretenzijama, pravima i zahtevima. Nada se obraća posredovanju neke druge ličnosti, bilo ljudske ili božanske. Očekivanja su zasnovana na funkcionisanju bezličnih sistema koji će obezbediti hranu, zdravstvenu zaštitu, obrazovanje, sigurnost i drugo. Nada se suočava sa nepredvidljivim, očekuje verovatno.

Nade su se pretvorile u očekivanja. Kada su nužnosti počele da blede pod svetlošću razvoja želje su se preobrazile u zahteve. Kada se to dogodilo, nada i želja se pojavljuju kao iracionalni ostatak mračnog doba. Ljudski fenomen je prestao da se definiše veštinom trpljenja nužnosti; sada se on shvata kao mera pripisanih nedostataka koji se pretvaraju u potrebe.

Ovaj preobražaj se, za većinu ljudi na svetu, dogodio tokom poslednjih trideset godina. Potrebe su tek nedavno postale univerzalno iskustvo, a ljudi su tek sada počeli da govore o svojim potrebama za skloništem, obrazovanjem, ljubavlju i ličnom intimom. Danas je postalo gotovo nemoguće poricati postojanje potreba. Pod prećutnim pretpostavkama razvoja, srčani baj-pas više se ne posmatra kao okrutna želja ili pomodni zahtev bogatih. U okviru konteksta tvrdoglave pobune protiv nužnosti, stranac je postao katalizator koji integriše želju i greh u opipljivu stvarnost potrebe. Paradoksalno, ta stvarnost svoj puni legitimitet postiže samo kada se potrebe koje osećam pripisuju strancima, čak i onda kada je očigledno da većina te potrebe jednostavno ne može da zadovolji. Potreba, tada, simbolizuje normalno stanje *homo miserabilisa*. Ona simbolizuje nešto što je definitivno izvan domašaja većine. Da bi se razumelo kako se zapalo u ovu slepu ulicu, poučno je pratiti etape kroz koje je, tokom proteklih nekoliko decenija, predstava o potrebama bila povezivana sa ekonomskim i društvenim razvojem.

„Potrebe“ u diskursu razvoja

Politička težnja za razvojem uvela je potrebe u politički diskurs Zapada. U svom pristupnom govoru, američki predsjednik Hari Truman zvučao je potpuno verodostojno kada je zastupao potrebu za američkom intervencijom radi postizanja „industrijskog progresa“ drugih nacija u cilju „podizanja životnog standarda“ u „nerazvijenim područjima“ sveta. On nije pomenuo revoluciju. Njegov cilj je bio da „olakša teret siromašnih“, a to se može postići proizvodnjom „više hrane, više odeće, više građevinskog materijala i više mašina“. On i njegovi savetnici su posmatrali „veću proizvodnju kao ključ prosperiteta i mira“.¹ Govorio je o legitimnim težnjama, a ne o potrebama. Truman je zaista bio veoma daleko od toga da pripisuje ljudima univerzalni skup određenih potreba koje iziskuju da budu zadovoljene pomoću razvoja.

U doba Trumanovog govora, siromaštvo – u smislu tržišne ekonomije – još uvek je bilo sudbina, zajednička velikoj većini u svetu. Iznenađujuće je što je nekoliko nacija izbeglo ovoj sudbini, pothranjujući zbog toga istovetnu želju kod drugih. Trumanov zdrav razum navodio ga je da veruje da je univerzalno pravo progresa primenjivo, ne samo na izolovane pojedince ili grupe, već preko nacionalnih ekonomija i na većinu čovečanstva. Stoga je koristio termin „nerazvijeni“ za kolektivne društvene entitete, i govorio o potrebi da se stvori „ekonomska osnova“ sposobna da zadovolji „očekivanja koja je moderni svet pokretao“ kod ljudi širom planete.²

Dvanaest godina kasnije, Amerikanci su čuli da „Ljudi u kolibama i selima polovine zemljine kugle bore se da raskinu okove masovne bede... Mi smo se zavetovali da im pomognemo kako bi oni pomogli sami sebi... Na to smo se zavetovali ne zbog toga što su nam potrebni njihovi glasovi, već zato što je tako ispravno“.³ Tako je govorio Džon F. Kenedi 1961. u svom pristupnom govoru. Tamo gde je Truman uočio buđenje očekivanja, Kenedi je opazio sekularnu borbu ljudi protiv zle stvarnosti. Osim zadovoljavanja novih očekivanja, razvoj je samim tim morao uništiti nasledene okove. Njegov govor simboliše sve veću saglasnost u Sjedinjenim Državama u tome da su ljudi većinom ljudi potreba, da im potrebe daju prava, da se ta prava prevode u polaganje prava na brigu, a samim tim se postavljaju dužnosti pred bogate i moćne.

Prema Kenediju, te potrebe nisu po svojoj prirodi samo ekonomske. „Siromašne“ nacije „su prepoznale potrebu za intenzivnim programom pomoći“, potrebu „za društvenim progresom koji je neizbežan uslov za rast, a ne zamena za ekonomski razvoj... Bez društvenog razvoja velika većina ljudi ostaje u siromaštvu, dok privilegovana manjina koristi pogodnosti rastućeg obilja“.⁴

Godinu dana po Kastrovom dolasku na vlast, Kenedi je obećao više od puke ekonomske ili tehničke pomoći; svečano se obavezao na političku intervenciju – „pomoć mirnoj revoluciji na de“. Potom je u potpunosti usvojio preovlađujuću konvencionalnu retoriku političke ekonomije. Morao se složiti sa Hruščovom koji mu je u Beču rekao „Kontinuirani revolucionarni proces u različitim zemljama je status kvo, a svako ko pokušava da zaustavi taj proces ne samo da prekraja status kvo, već je i agresor“.⁵ Tada je Kenedi naglasio „šokantna i hitna stanja“ i potrebu za „savezom za društveni progres“. Za Trumana, moderni svet je bio taj koji je „pokrenuo nove težnje“, i on se usredsređivao na potrebu „da se olakša breme njihovog siromaštva“. Kenedi je

¹ H. S. Truman, *Inaugural Address*, January 20, 1949.

² H. S. Truman, *Message to Congress on Point Four*, June 24, 1949.

³ J. F. Kennedy, *Inaugural Address*, January 20, 1961.

⁴ J. F. Kennedy, *Special Message to Congress Requesting Appropriations for the Inter-American Fund for Social Progress and for Reconstruction in Chile*, March 14, 1961.

⁵ Citirano u R. Nixon, *1999: Victory Without War*, London: Sidgwick, 1988, str. 48.

verovao da polovina sveta „živi u okovima bede“ sa osećajem nepravde „koja proizvodi politički i društveni nemir“. Iz ugla Bele kuće šezdesetih godina, siromaštvo je prestalo da bude sudbina; postalo je operacionalni koncept – rezultat nepravednih društvenih i ekonomskih uslova, nedostatak modernog obrazovanja, preovlađivanje neodgovarajuće i zaostale tehnologije. Siromaštvo se tada posmatralo kao kuga, donekle podložna terapiji, problem koji se može rešiti.

Ujedinjene nacije su 1962. godine počele da operacionalizuju siromaštvo. Generalni sekretar je upućivao na „ljude koji žive ispod prihvatljive donje granice standarda“. Verovao je u dve predstave: čovečanstvo se može sada razdvojiti na one iznad i one ispod merljivog standarda; a nova birokratija je bila pozvana da uspostavi kriterijum za određivanje toga šta je prihvatljivo, a šta nije. Prvi instrument stvoren da ustanovi ovaj standard nazvan je NBP (nacionalni bruto proizvod). Ovo pomagalo, prvi put javno upotrebljeno kasnih četrdesetih godina 20. veka, predstavlja iznenađujući mentalni mikser koji meša sve robe i sve usluge proizvedene od strane svih ljudi i definiše rezultirajući omlat kao bruto vrednost nacije. Ova čudna nacionalna bruto mešavina cedi iz stvarnosti samo one karakteristike koje ekonomisti mogu da svare. Već kasnih sedamdesetih godina postalo je jasno da kako pod okriljem razvoja NBP raste, većina ljudi postaje siromašnija.

Predsednik Svetske banke je 1973. godine objavio da „je progres meren jednim jedinim mernim etalom, NBP, značajno doprineo pogoršanju nejednakosti u raspodeli prihoda“. Iz tog razloga, Meknamara je objavio da centralni cilj politika razvoja treba da bude „napad na apsolutno siromaštvo“ koje je posledica ekonomskog rasta i koje pogađa „40% od skoro dve milijarde pojedinaca koji pripadaju nacijama u razvoju“. Prema njemu, ova nuspojava razvoja je „tako ekstremna da degradira živote pojedinaca ispod donje granice ljudskog dostojanstva“.⁶ On je u okviru Svetske banke ustanovio grupu stručnjaka koja je započela da prevodi te „norme ljudskog dostojanstva“ u tehničke mere izdvojenih, specifičnih potreba koje se mogu izraziti monetarnim terminima. Upućivanje na „potrebe“ postaje metod pomoću kojeg, odsada, naučnici društvenih nauka i birokrate mogu razlikovati puki rast od istinskog razvoja.

Sve dok je siromaštvo bilo sinonim za ljudsko stanje, bilo je posmatrano kao prožimajuća osobina u društvenom krajoliku svake kulture. Iznad svega, ono je upućivalo na nesigurne uslove u kojima je većina ljudi, većim delom vremena opstajala. Siromaštvo je bilo opšti koncept za specifično kulturno tumačenje neophodnosti življenja u veoma skućenim granicama, različitim na različitim mestima i u različitim razdobljima. To je bio naziv za jedinstven i ekološki održiv način borbe sa istorijskim datostima, a ne tehnički konstruisana nužnost, „potreba“ da se suočimo sa neizbežnim, ne nedostatak. Siromaštvo se, barem u hrišćanskoj Evropi, posmatralo kao neizbežna sudbina nemoćnih. Ono označava ontološku situaciju svih onih koji „moraju umreti... ali ne još“. Zaista, niti moć, niti bogatstvo, a niti siromaštvo nije povezivano sa produktivnošću skupina ili pojedinačnih ljudi.

Ta neminovnost da se prihvati sudbina, kismet, providenje, Božja volja bila je podrivena širenjem prosvetiteljstva. Tokom ranog 20. veka, ono je izgubilo veliki deo svoga legitimiteta kada je progres počeo da označava tehnološku i političku pobunu protiv svih ideologija koje priznaju pravilo nužnosti. Već u doba parne mašine, inženjer je postao simbol oslobodioca, mesije koji će povesti čovečanstvo u osvajanje prirode. Početkom 20. veka i samo društvo je postalo subjekt manipulativnog inženjerstva. Društveno prevođenje progressa u profesionalno vođeni razvoj učinilo je pobunu protiv nužnosti programiranom zarazom. To najbolje pokazuje poistovećivanje milosrđa sa tehničkim pokroviteljstvom u doba progressa, izraženo u socijalnim enciklikama pape Pavla

⁶ R. S. McNamara, *Address to the Board of Governors*, World Bank, Nairobi, September 24, 1973.

VI. Taj papa je bio duboko posvećen svetom Franji Asiškom – koji se venčao sa Gospom siromaštva. Pa ipak, on je svoje vernike poučavao o dužnosti povećanja produktivnosti i pomaganju drugih u razvoju.

Pojedinačne nacije moraju povećati nivo kvantiteta i kvaliteta proizvodnje da bi život svih svojih građana učinile istinski ljudski dostojanstvenim, i pomogli sveukupnom razvoju ljudske rase.⁷

Potpun razvoj pojedinca mora biti praćen razvojem ljudske vrste i mora biti postignut zajedničkim naporom.⁸

U rečenicama ove vrste, crkvene vođe svih veroispovesti, nijansi i političkih opredeljenja, blagoslove pobunu protiv ljudskog stanja. Papa Pavle VI je značajan jer je on namamio ostale. U ovoj enciklici papa, međutim, još uvek govori jezikom pedesetih godina. Kao i za Trumana, siromaštvo je za njega još uvek predstavljalo neku vrstu zajedničkog dna: stanje od kojeg započinje progres.

Sedamdesetih godina siromaštvo je u javnom govoru steklo novu konotaciju – ekonomskog praga. To je kod modernih ljudi promenilo njegovu prirodu. Siromaštvo je postalo mera za nedostatak koji neka osoba ima u smislu „potrebne“ robe, a još više „potrebnih usluga“. Definisanjem siromašnih kao onih kojima nedostaje ono što bi mogli kupiti novcem kako bi postali „uistinu ljudi“, siromaštvo, u Njujorku baš kao i u Etiopiji, postaje apstraktna univerzalna mera smanjene potrošnje.⁹ Oni koji opstanu i pored indeksa smanjene potrošnje time se smeštaju u novu, podljudsku kategoriju i posmatraju se kao žrtve dvostruke nevolje. Njihovo *defacto* postojanje postaje gotovo neobjašnjivo ekonomskom terminologijom, dok se njihovo stvarno delovanje radi postojanja označava kao podljudsko, ukoliko ih već iskreno ne posmatamo kao neljudske i nedolične.

Političari su uključili siromaštvo u svoje platforme, a ekonomisti su počeli da izučavaju teorijski značaj ovog neelastičnog praga. U ekonomskoj teoriji se ne može govoriti o (ekonomskim) zahtevima ispod nivoa prihoda na kome potrebe postaju supstancijalno nemerljive. Ljudima koji su izgubili svoje postojanje izvan ekonomije gotovog novca i koji pod tim uslovima imaju samo povremeni i minimalni pristup gotovom novcu, nedostaje moć ponašanja prema ekonomskoj racionalnosti; oni ne mogu, na primer, sebi priuštiti da trguju hranom u zamenu za sklonište ili za odeću ili oruđe. Niti su deo ekonomije, niti su sposobni da žive, osećaju ili se ponašaju kao što su to činili pre gubitka podrške moralne ekonomije opstanka. Nova kategorija ekonomskih bogalja, tako određenih, može, u stvari, opstati, ali oni ne učestvuju u potpunosti u karakteristikama *homo economicusa*. Oni postoje – svuda na svetu – ali su marginalci, ne samo u odnosu na nacionalnu ekonomiju, već i na samo moderno čovečanstvo, od kada je potonje, od vremena Mandevila, definisano kao sposobnost pravljenja izbora u okolnostima oskudice. Za razliku od svojih predaka, oni imaju hitne ekonomske potrebe, a za razliku od legitimnih učesnika u modernoj ekonomiji – bez obzira koliko siromašnih – bilo kakav izbor između alternativnih zadovoljenja, koji je sadržan u konceptu ekonomske potrebe, za njih ne važi.

⁷ Pope Paul VI, „On Promoting the Development of Peoples“, *Encyclical Letter*, Rome, March 26, 1967, str. 20.

⁸ Ibid., str. 18-19.

⁹ Prema *New Oxford English Dictionary*, koncept „linije siromaštva“ je iskovan 1901. od strane proizvođača čokolade, Kvekerskog filantropa i prijatelja Lojda Džordža, B. S. Rowntree. Sinonim „nivo siromaštva“ usvojen je znatno kasnije, 1976.

Nije čudno što su „populacione karakteristike“ počele da se obračunavaju u razvojnoj računici. Populacije prestaju da budu egzogeni objekat prema kome treba planirati razvoj. Umesto toga obračunavaju se kao rastuće promenljive poput kapitala i prirodnih resursa. Dok je početkom pedesetih godina problem zemalja u razvoju posmatran kao u suštini problem proizvedenog bogatstva, krajem iste decenije široko je prihvaćeno da ključni faktor nije proizvodnja, već pre sposobnost da se proizvodi ono što je svojstveno ljudima.¹⁰ Ljudi tako postaju legitimni sastojak ekonomskog rasta, od kada razvoj – različit od rasta NBP – mora automatski uključivati i jedno i drugo. Neodgovarajuće kvalifikovani ili iskorišćeni ljudi sve više su se spominjali kao breme ili kočnica razvoja. Ovaj treći evolutivni korak, koji u računicu ekonomskog rasta uključuje ljudski faktor, imao je istoriju koja osvetljava semantiku reci potrebe.

Sredinom pedesetih godina ekonomisti su pod uticajem V. Artura Luisa počeli da tvrde da određene komponente medicinskih i obrazovnih usluga ne treba da se posmatraju kao lična potrošnja, jer su nužan preduslov ekonomskog razvoja.¹¹ Velike razlike u rezultatima sličnih razvojnih politika u zemljama istih nivoa monetarnog prihoda ne mogu se objasniti bez obraćanja pažnje na investicije u ljude. Kvalitet i raspodela obuke, fizičko blagostanje, društvena disciplina i participacija počeli su da se nazivaju „rezidualni faktor“. Nezavisno od količine kapitala i raspoložive radne snage, izgledalo je da ekonomski razvoj zavisi od ovih društvenih kvalifikacija ljudi u smislu njihove relevantnosti za ekonomiju. Ekonomski progres sredinom šezdesetih godina bio je uslovljen sposobnošću da se u veliku populaciju ljudi usadi potreba za „kvalifikovanom radnom snagom“. Obrazovanje, zdravstvena služba, javno informisanje i menadžment ljudskih resursa bili su uveliko razmatrani u mnogim područjima „planiranja radne snage“. Vođe popularnih pokreta koji su promovisali „prosvetčivanje“ od Trivandruma do Brazila su, u stvari, podržavali istu ideju – sve dok ljudi ne promene i ne prepoznaju svoje potrebe, ne mogu doprinosti rastu produktivnih sila.

Ta euforija nije dugo trajala. Tokom sedamdesetih godina dva empirijska zapažanja uslovlila su koncept ljudskog kapitala¹² razvijen šezdesetih godina. S jedne strane, pretpostavka da se vrednost obrazovanja ili medicinskih usluga neposredno odražava na obučenosť radne snage izgubila je dosta na svom kredibilitetu. Ne može se dokazati da su investicije u škole ili klinike bile uzročno povezane sa pojavom produktivnijih ljudi. S druge strane, radna teorija vrednosti je izgubila svoje značenje, čak i u najširem smislu pomoću koga je i ušla u glavni tok ekonomske misli. Postalo je očigledno da, pošto nije pridavao značaj raspoloživoj obučenosť radne snage, modernizovani sektor ne može obezbediti dovoljan intenzitet rada da bi omogućio dovoljno radnih mesta u cilju opravdavanja ekonomski neophodne preraspodele prihoda koju sadrži trošak za socijalne usluge. A ni jedna zamisliva razvojna strategija usmerena na zapošljavanje ne može stvoriti plaćena radna mesta na kojima bi se zaposlila trećina stanovništva sa najviše mana u bilo kojoj naciji, a posebno ne u onima u razvoju. Posledica toga je da su planeri tokom osamdesetih godina melodiju razvoja prebacili u D mol. Pod različitim oznakama, preduzeli su ekonomsku kolonizaciju neformalnog sektora. Dozvolili su ljudima koji su postali svesni svojih potreba da se brane zadovoljavajući ih.

Novi naglasak je stavljen na podsticanje delatnosti koje će zapošljavati ljude na crnom tržištu, u razmenskoj ekonomiji, ili u samodovoljnom „tradicionalnom sektoru“. Iznad svega, učenje uz

¹⁰ *The United Nations Development Decade: Proposals for Action*, New York: UN Department of Economic and Social Affairs, 1962.

¹¹ Vidi R. Findlay, „On W. Arthur Lewis“ Contribution to Economics“, u *Journal of Economics*, 1 (1982), str. 62-76.

¹² Koncept je definisan u svojoj potpunoj brutalnosti od strane S. Rosen, „Human Capital: A Survey of Empirical Research“, u R. Ehrenburg, *Handbook of Labor Economics*, Tom 1, Greenwich: JAI Press, 1972.

rad je postalo kvantitativno značajnije ne samo u praksi, već i u politici. Pod učenjem uz rad podrazumevam obavljanje neplaćene delatnosti koja je, u tržišno intenzivnom društvu, neophodna da bi se kupljena dobra preobrazila u potrošnu robu. Konačno, delatnosti pomoći u cilju samostalnog razvoja, koje su se šezdesetih godina smatrale drugorazrednim postale su za planere i organizatore tokom osamdesetih godina omiljeni sektor rasta. To je kontekst u kojem se oživljavanje diskursa potreba mora tumačiti.

Pod maskom saosećanja

Razvoj se može predstaviti kao proces lišavanja ljudi njihovih tradicionalnih kulturnih nasleđa. Tokom tog prelaznog razdoblja, kulturne spona se kidaju, mada na površan način kultura može i dalje da nijansira razvoj – potrebno je samo posmatrati ljude sa sela nedavno presađene u ogromne gradove Trećeg sveta. Razvoj može biti zamišljen kao udar vetra koji nosi ljude sa mesta na kojem se nalaze, iz njima bliskog okruženja, i smešta ih na veštačku podlogu, u novu životnu strukturu. Kako bi opstali na ovim izloženim i uzdignutim temeljima, ljudi su prisiljeni da dostignu novi minimalni nivo potrošnje, na primer, u formalnom obrazovanju, merama zdravstvene zaštite, učestalosti upotrebe transporta i iznajmljivanju stambenog prostora. Ukupan proces je obično sadržan u inženjerskom jeziku – stvaranje infrastrukture, izgradnja i koordinacija sistema, različiti stadijumi rasta, društvene stepenice napredovanja. Čak se i o ruralnom razvoju govori ovim urbanim jezikom.

Pod velikom težinom novih struktura, kulturni kamen temeljac siromaštva ne može ostati ne-taknut; lomi se. Ljudi su prisiljeni da žive na krhkoj pokorici, ispod koje vreba nešto potpuno novo i nehumano. U *tradicionalnom* siromaštvu, ljudi se mogu oslanjati na pronalaženje kulturnih utočišta. A uvek je postojao donji nivo zavisnosti, kao što su to bespravni naseljenik ili prosjak. Sa ove strane groba niko nije mogao potonuti. Pakao je bio stvarna jama patnje posle smrti, ali samo za one koji nisu delili sa siromašnima u ovom životu. Tako nešto više ne važi. Modernizovani otpadnici niti su prosjaci ni skitnice. Oni su žrtve potreba koje im je pripisao neki „podvodač siromaštva“.¹³ Pali su ispod linije siromaštva, a svaka godina koja prolazi umanjuje njihove šanse da se ikada ponovo uzdignu iznad te linije i zadovolje potrebe koje sada sami sebi pripisuju.

Blagostanje nije kulturno utočište. Ono je novi tip posredovanja oskudnim resursima od strane posrednika koji ne samo što određuju šta je to potreba i ozvaničavaju njeno postojanje, već takođe pažljivo nadziru njeno lečenje – sa ili bez odobrenja onoga čija je ta potreba. Socijalno osiguranje nije oslanjanje na podršku zajednice u slučaju nesreće. Ono je pre jedan od krajnjih oblika političke kontrole u društvu u kome je zaštita od budućih rizika više na ceni od omogućavanja sadašnjeg zadovoljenja ili sreće. Jasno je da potrebe, tumačene kao kriterij za razvojne strategije, nemaju ništa zajedničko sa tradicionalnim nužnostima ili željama, kao što sam već napomenuo. Pa ipak, tokom druge i treće „razvojne dekade“, milioni ljudi su naučili da svoje siromaštvo doživljavaju kao nezadovoljene operacionalizovane potrebe.

Paradoksalno, „potrebe“ su postale najmoćniji simbol uprkos činjenici što je, za glavni tok ekonomske misli, „potreba“ reč bez značenja. Ekonomska teorija ne priznaje postojanje nečega što bi ličilo na potrebu. Ekonomija može reći dosta toga korisnog o htenjima, prioritetima i zahtevima. Ali „potreba“ je moralni, filozofski ili fizički imperativ koji ne trpi kompromis ili prilagođavanje – ili (ekonomsku) analizu.

¹³ Izraz „podvodač siromaštva“ i „osiromašitelj“ skovan je tokom kampanje Edvarda Koha za gradonačelnika

Većina ekonomista, sve do danas, deklariraju se kao nekompetentna za uključivanje potreba u analize, i skloniji su da filozofima ili političarima prepuste raspravu o potrebama. S druge strane, sve veći broj ekonomista, kritičara konvencionalne razvojne teorije i prakse, „osnovne potrebe“ polaže u temelje onoga što se naziva „novi ekonomski poredak“.¹⁴ U potrebama pronalaze termin za nesavladive, međusobno nemerljive zahteve ljudske prirode. Snažno ukorenjuju ekonomsku teoriju u ontološki status ljudskog bića. Tvrde da, sve dok osnovne potrebe nisu zadovoljene pomoću ekonomije, ekonomski prioriteti, izbori i htenja na mogu biti efikasno formulirani. Njihov novi svetski poredak je sagrađen na temeljima čovečanstva čije su osnovne potrebe zadovoljene, zahvaljujući novoj vrsti ekonomije koja priznaje njihovo postojanje.

Ali pre nego što bi se koncept potreba mogao uključiti u ekonomsku raspravu, on bi mora biti definisan i klasifikovan. Za ovaj poduhvat, teorija hijerarhije potreba Abrahama Maslova je pomalo kasno postala veoma uticajna. Zaista, potrebe za fizičkom sigurnošću, naklonošću, poštovanjem i, konačno, za samoostvarenjem karakterišu tekuću raspravu kao ključne kategorije. Za razliku od htenja koja su, od vremena Hobsa, smatrana za međusobno istovetna – „pošto su ona jednostavno ono što ljudi hoće“ – potrebe se kontinuirano izučavaju kao nešto što pripada hijerarhiji koja ima svoj cilj i normativni status. O njima se obično govori kao o realitetima koje stručnjaci za potrebe moraju bezinteresno proučavati. Neki od novih ekonomista idu toliko daleko da od ove hijerarhije potreba prave kamen temeljac nove etike. Na primer, Erich Fromm je verovao da

„duševno zdravo društvo“ znači uređenje koje odgovara potrebama čoveka, ne obavezno onome što on oseća kao svoje potrebe (zato što se čak i najbolesniji ciljevi subjektivno mogu doživljavati kao nešto što se najviše želi), već onome što su zaista njegove potrebe, koliko se proučavanjem čoveka one mogu dokučiti.¹⁵

Sve do danas, najpoptuniju kritičku studiju diskursa potreba i njegovih implikacija sačinila je Marijan Gronmejer.¹⁶ Tvrđila je da su potrebe, u sadašnjem smislu, nov način formulisanja pretpostavke opšte oskudice. Na osnovu njenih tvrdnji, postaje verovatno da javni kredibilitet ekonomskih pretpostavki, koji je već poljuljan, može opstati jedino ako se nova ekonomija obnovi na pretpostavci odredivih „osnovnih potreba“. Gronemajerova dalje pokazuje da potrebe, određene u smislu tobožnjeg naučnog kriterijuma, zahtevaju ponovno određenje ljudske prirode prema konvencijama i interesima profesionalaca koji rukovode i služe tim potrebama. Ekonomija zasnovana na htenjima – bilo za lečenjem, obrazovanjem ili prevozom – sada neizbežno vodi do društveno nepodnošljivih nivoa polarizacije. Suprotno tome, ekonomija zasnovana na potrebama – uključujući njihovu identifikaciju od strane eksperata i dobro upravljanje u cilju njihovog zadovoljenja – može pružiti potpuno novu legitimaciju korišćenju ove nauke u službi društvene kontrole čoveka „potreba“.

Potrebe, kao izraz i kao ideja, zauzimaju mesto u okviru sadašnje mentalne topologije koje nije postojalo u konstelaciji mišljenja prethodnih epoha. Tokom druge razvojne dekade, predstava o potrebama je počela da sjaji kao zvezda koja se tek pojavila na semantičkom nebu. Kao što je Gronemajerova tvrdila, sadašnje insistiranje na osnovnim potrebama određuje sam ljudski fenomen kao deljiv – diskurs potreba podrazumeva da možete postati manje ili više čovek. To je isto

Njujorka 1988.

¹⁴ Na primer, M. Lutz i K. Lux, *Humanistic Economics: The New Challenge*, New York: The Bootstrap Press, 1988.

¹⁵ E. Fromm, „The Psychology of Normalcy“, u *Dissent*, 1 (1954), str. 43.

¹⁶ M. Gronemeyer, *Die Macht der Bedürfnisse*, Reinbeck: Rowohlt, 1988.

toliko normativno i dvoseklo kao i neka snažna droga. Definišući naše zajedničko čovečanstvo zajedničkim potrebama, pojedinca svodimo na puki profil njegovih potreba.

Od potreba do zahteva

Upravo kao što je prosvetiteljska ideja progresa pripremila tlo za nešto što bi se gotovo sigurno ionako dogodilo, tako je i upravljanje društvenim promenama u ime razvoja pripremila političko okruženje za redefinisavanje ljudskog stanja u kibernetičkom smislu – kao otvoren sistem koji optimizira održavanje privremene otpornosti pojedinaca svedenih na podsisteme. I pošto su potrebe postale važan simbol koji dozvoljava menadžerima da obezbede filantropsku logičku osnovu za uništavanje kultura, sada su potrebe zamenjene novim simbolom „osnovnih zahteva“ pod kojim se može opravdati novi cilj, „opstanak planete“.

Tokom sedamdesetih godina eksperti su se prikazivali kao sluge koje su pomogle siromašnima da postanu svesni svojih istinskih potreba, kao velika braća koja im pomažu da formulišu svoje težnje. Taj san o duši koja krvari i o plavookim dobročiniteljima danas se može lako raspršiti kao besmislica prošlosti. „Potrebe“, u daleko više međusobno zavisnom, složenom, zagađenom i prenapućenom svetu, ne mogu se više ustanoviti i izmeriti, izuzev mukotrpnim timskim radom i ispitivanjem sistemskih specijalista. U *takvom* novom svetu, diskurs potreba postaje nadmoćno oruđe za svođenje ljudi na zasebne jedinice sa *zahtevima* za ulaganje.

Kada se to dogodilo, naglo se uočilo da je *homo economicus* zastareo mit – planeta više ne može sebi da dozvoli takav rasipnički luksuz – i zamenio gaje *homo systematicus*. Potrebe potonjeg dovele su do metamorfoze ekonomskih htenja u sistemske zahteve, koji su determinisani ekskluzivističkom profesionalnom hegemonijom koja uopšte ne trpi odstupanja. Činjenica da danas mnogi ljudi već prepoznaju svoje sistemske zahteve uglavnom ide u prilog snazi profesionalnog prestiža i pedagogije i konačnom gubitku lične autonomije. Proces je započeo gubitkom zajedništva, a sada kada su ljudi gurnuti u apstraktne elemente matematičkog mirovanja pojavljuje se u punoj snazi. Poslednja konceptualizacija tih apstraktnih elemenata postignuta je nedavno ponovnim tumačenjem običnog čoveka, koji se sada posmatra kao ranjivi i provizorni imuni sistem uvek na ivici sloma. Literatura o ovom razvoju precizno odražava ezoterični karakter vlastite konceptualizacije. Stanje postmodernog čoveka i njegovog univerzuma postalo je, prema ovom shvatanju, tako složeno da danas samo usko specijalizovani eksperti mogu delovati kao sveštenstvo sposobno da razume i definiše „potrebe“.

Ljudski fenomen tako više nije određen onim šta *smo* mi, sa čime se suočavamo, šta možemo podneti, o čemu sanjamo; pa čak ni modernim mitom po kojem se možemo osloboditi oskudice, već merom onoga što nam nedostaje i što stoga predstavlja našu potrebu. A ta mera, određena sistemskom teorijom mišljenja, podrazumeva radikalno novu koncepciju prirode i zakona, i nalaže politiku čija je veća briga priprema profesionalno definisanih zahteva (potreba) za opstanak, nego lične pretenzije na slobodu koje bi iznedrile autonoman način borbe.

Na pragu smo još uvek neopaženog prelaska od političke svesti zasnovane na progresu, rastu i razvoju – ukorenjene u snovima prosvetiteljstva – ka novoj, još uvek neimenovanoj svesti definisanoj kontrolnim mehanizmima koji obezbeđuju „održivi sistem“ zadovoljenja potreba. Razvoj je zaista mrtav. Ali dobronamerni eksperti koji se zalažu za potrebe sada su zauzeti ponovnom konceptualizacijom vlastitog otkrića i još jednom su pokrenuli proces redefinisanja čovečanstva. Građanin se sada definiše kao kiborg. Prethodna individua, koja je kao član „stanovništva“ posta-

la „slučaj“, sada se podešava prema slici imunog sistema koji se provizorno može održati u stanju funkcionisanja ako se održava u ravnoteži pomoću odgovarajućeg upravljanja.

Trideset godina unazad „potrebe“ su bile jedan od desetine koncepata iz kojih se razvio globalni pogled na svet. Termini, kao što su „stanovništvo“, „razvoj“, „siromaštvo“ ili „planiranje“ pripadaju jednoj kategoriji reči koje smatram skrivenim neologizmima – stare reči čije je sadašnje preovlađujuće značenje novo, mada oni koji ih koriste još uvek imaju utisak da govore ono što se oduvek govorilo. U okviru diskursa razvoja, reč i koncept „potreba“ postajali su sve privlačniji. Ona je postala najpogodniji termin za imenovanje moralnih odnosa među strancima u snu o svetu sačinjenom od država blagostanja. Takav svet je izgubio kredibilitet u matrici novog sveta, koji se sada zamišlja kao *sistem*. Kada se termin potrebe koristi sada, u novom kontekstu, on „funkcioniše“ kao eufemizam za upravljanje građanima koji su ponovo konceptualizovani kao podsistemi stanovništva.

Bibliografska napomena

Marijev (Murry) originalni *Oxford English Dictionary* iz 1892. deli odrednicu o imenici „potreba“ samo na dva dela: (a) nužnost da se nešto uradi, i (b) zahtev vlasti da se nešto učini. Tokom vekova, „imati potrebu“ značilo je biti u neizbežnoj nužnosti da se nešto uradi ili postigne. *OED* iz 1929. pruža prvi dokaz trećeg značenja (c) stanje fiziološke ili psihološke želje koje motiviše ponašanje ka njenom zadovoljenju. Tada se „potreba“ prvi put odnosi na želju ili pretenziju ka nečemu. Sličan zaokret u Nemačkoj, doduše mnogo ranije, zabeležio je J. B. Muller, „Bedurfnis“, u delu O. Brunner, W. Conze i R. Koselleck (eds.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, Stuttgart: Klett, 1972, Tom 1, str. 440-89. Knjiga P. Springborga, *The Problem of Human Needs and the Critique of Civilization*, London: Allen and Unwin, 1981, izgleda daje jedini monografski pokušaj praćenja razvoja shvatanja analognim „potrebi“ u Zapadnoj misli od starih Grka do današnjih dana.

Rasprave o istinskim ili lažnim potrebama, osnovnim ili društvenim potrebama za razliku od individualnih potreba obično se ne bavi snažnom obojenošću društva robama. One su stoga irelevantne za gore navedene tvrdnje. W. Leiss, *The Limits to Satisfaction: An Essay on the Problem of Needs and Commodities*, Toronto: Toronto University Press, 1976, izučava genezu potreba u transformaciji želje u zahtev za robama. Ubedljivu izjavu o silasku čoveka iz kraljevstva preferencija u ropstvo potreba napisao je D. Bavbrooke, „Let Needs Deminish That Preferences May Prosper“, u N. Resher (ed.), *Studies in Moral Philosophy*, Oxford: Blackwell, 1968. U sličnom maniru, objavio sam određeni broj eseja, posebno *Towards a History of Needs*, New York: Pantheon, 1978.

Iznenadno oživljavanje rasprave o potrebama tokom šezdesetih godina 20. veka bilo je odgovor na vrednosno neutralan pristup ortodoksne društvene nauke. Prvi su je pokrenuli C. W. Mills i G. Myrdal u političkoj ekonomiji, a nastavili su je A. Maslow i E. Fromm sa stanovišta psihološke antropologije. Sva četiri autora centralni značaj pridaju stavu mladog Marksa, nasleđu koje je podrobno analizirano u A. Heller, *The Theory of Needs in Marx*, London: Allison and Busby, 1976. Zahvaljujući toj tradiciji, omogućeno je da termin „osnovne potrebe“, kada se koristi u diskursu razvoja, zvuči humano. P. Streeten, *Development Perspectives*, London: Macmillan, 1981., i J. Galtung, „The Basic Needs Approach“, u K. Lederer et al. (eds.), *Human Needs: A Contribution to the Current Debate*, Königstein: Athenaeum, 1980., str. 55–128, bili su glasovi od autoriteta, a B. Wisner, *Power and Need in Africa*, London: Earthscan, 1988. pokazuje duboku podvojenost „strategija“ koje su se pod tim sloganom provodile. U svakom slučaju, čini se nemogućim govoriti o

„osnovnim potrebama“ bez uključivanja robne orijentacije ljudske prirode. To je snažno zastupala M. Gronemeyer, *Die Macht der Bedurfnisse*, Reinbek: Rowohlt, 1988. M. Ignatieff, *The Needs of Strangers*, London: Chatto, 1984. briljantno je ukazao kako je potreba termin za označavanje moralnih odnosa između ljudi koji su stranci.

Da bi se razumelo kako se potrebe danas drugačije oblikuju kao zahtevi kako bi odgovarale mentalnoj konstrukciji sistemskog mišljenja, mogu se uzeti u obzir uvidi iz J. D. Bolter, *Turing's Man: Western Culture in the Computer Age*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1984., i M. Berman, *Corning To Our Senses: Body and Spirit in the Hidden History of the West*, New York: Simon & Schuster, 1989. Isto tako u radovima W. R. Arney & B. Bergen, *Medicine and the Management of Living*, Chicago: University of Chicago Press, 1984. i D. Haraway, „The Biopolitics of Post-modern Bodies: Determinations of Self in Immune System Discourse“, u *Differences* 1 (1989), str. 3–43, daje sredstva koja mogu poslužiti za analizu medikalizacije planete.

Suptilne i asimetrične odnose moći koji se podrazumevaju u konceptu potreba jasno je opazila S. de Beauvoir u *The Second Sex*, New York: Bentam Books, 1952. „U odnosu gospodara i roba gospodar ne pridaje značaj potrebi koju ima prema drugima; on ima u svom posedu moć zadovoljavanja svojih potreba sopstvenim delovanjem. Dok je rob u svom zavisnom položaju, svojim nadama i strahovima, potpuno svestan potrebe koju ima prema gospodaru. Čak i ako je potreba bila, u svojoj osnovi, jednako važna za obojicu, ona uvek deluje u prilog ugnjetača, a protiv ugnjetenog.“

Ivan Ilić, 1990.

Anarhistička biblioteka
Anti-Copyright

Ivan Illich
Potrebe
1990.

Ivan Illich, „Needs“, 1990, iz *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*, ed. Wolfgang Sachs, Zed Books, New York, 1999. Preuzeto iz *Rečnik razvoja*, priredio Wolfgang Zaks (Wolfgang Sachs), Svetovi, Novi Sad, 2001, str. 145–161. Prevela Ljubica Stanković.
Scan & OCR anarhija/ blok 45, 2009. <http://anarhija-blok45.net1zen.com>

anarhisticka-biblioteka.net